

QARAQALPAQ TILINDE JOQARI BILIMLENDIRIW SISTEMASINDAGI QOSPA TERMINLER

Qalbayeva Z.P.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710678>

Til biliminiń sóz jasalıw tarawında sózlerdiń qosılıwı, yaǵnıy sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan sózler qospa sózler delinedi. Al, terminlerdiń jasalıwın, úyrengenimizde, eki yamasa birneshe terminlerdiń yaqı ápiwayı sózlerdiń qosılıwı nátiyjesinde qospa terminler qalıpleseı. Tilimizde joqarı bilimlendiriwge tán bolǵan qospa terminler sanı qansha, olar tilimizde az ya kópıgi, qollanıw órisiniń kem yaqı jiyiligi haqqında sóz etiwıdi maqset ettik. Álbette, ilim anıqlılıqtı súyedi, sonlıqtan hárqanday anıqlamaǵa mısallar menen ele de anıqlıq kirgiziwıdi maqul kóremiz.

Tómendegi sóz dizbekleri túrinde qospa atamalar eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń dizbeklesiwı (geyde juplasıwı) arqalı sáykes bir uǵımdı anıqlawı sebepli qosarlı terminler qatarına kiredi: sabaq kestesi, pedagogikalıq sheberlik, jıllıq is-reje, aqlıy hújim, ámeliy sabaq, ámeliy shınıǵıw, dástúriy sabaq, aralas tálim, tálim metodları, tálim-tárbiya, bazalı oqıw reje, balıq skeleti, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, monitoring jumısı, studentlik gúwalıq, sabaq strukturası, óz betinshe jumıs, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, ilimiy jumıs, ilimiy xatker, ilimiy sapar, ilimiy izlenis, ilimiy ádebiyat, doktorlıq dissertaciya, oqıw metodikalıq qollanba, oqıw qollanba, jazba jumıs, ustaz-oqıtıwshı, professor-oqıtıwshı, aǵa oqıtıwshı, kredit-modul sisteması, tálim kredit, hám t.b.

Qospa terminler ádettegi erkin sóz dizbeklerinen pútkilley ayrılıp turadı. Sebebi erkin sóz dizbekleri menen qospa terminlerdiń dizbeklesip keliwi uqsas bolǵanı menen, olardıń mánilik ózgesheliginde keń pari q bar. Erkin sóz dizbekleriniń quramındaǵı sózlerdi basqası menen awıstırıp qollanıw múmkin, biraq qospa sózlerdiń quramın ózertip qollanıw múmkin emes. Jáne qospa terminler neshe sózden ibarat bolsa da pútin bir mánini, ulıwma túsinikti ańlatadı. Máselen, ziyrek student, belsendi student, tájiriybeli muǵallım sıyaqlı sóz dizbekleriniń quramındaǵı hárbir sóz óz aldına túsinikke iye hám olardıń ornın almasdırıp qollanıw múmkin. Al, sabaq kestesi, oqıw rejesi, oqıw qollanba, aralıq qadaǵalaw jumısı, studentlik gúwalıq sıyaqlı qospa terminler dizbeklesip kelgeni menen, olardıń barlıǵı qosılıp pútin bir mánini ańlatadı. Olar turaqlı terminlik sóz dizbekleri sıpatında til biliminde qollanılganı maqul.

Ádette sóz dizbegi túrindegi terminler quramındaǵı aǵzalarınıń baǵınınıqlı baylanısqa túsiwi arqalı jasaladı. Sonlıqtan til biliminde terminniń ózine tán ózgeshelikleriniń biri retinde qosarlı terminlerdiń jeke aǵzaları arasındaǵı baǵınınıqlı

baylanis ta atap kórsetiledi. Haqıyqatında da sóz dizbekleri túrindegi terminler arnawlı uğımdı definitivlik jaqtan ańlatıwshı qospa atama retinde aǵzalarınıń óz ara baǵına baylanısıwı menen sıpatlanadı. Bunda kóbinese baǵınıńqılı baylanıstın basqarıw, jupkerlesiw hám izafetlik usılları jedel xızmet atqaradı [2.128]. Demek, erkin sóz dizbekleri sıyaqlı dizbeklesken qospa terminler de baǵınıńqı baylanıs arqalı jasaladı. Shınında da, sabaq kestesi, oqıw qollanba, aralıq qadaǵalaw jumısı qospa terminlerinde sózler bir-birine baǵınıw jolı menen dizbeklesken hám qospa termin sıpatında qalıplesken. Demek, joqarı bilimlendiriw terminleriniń de baǵınıńqı baylanıstın basqarıw, jupkerlesiw, úylesiw (yamasa izafet) usılı arqalı baylanısqaın mısallarda kóriwimiz múmkin.

Basqarıw usılı barıs, tabıs, shıǵıs seplikleriniń qosımtaların qabıl etip basqarıwshı aǵza basqarılıwshı aǵzanı ózine ǵárezli wtwtuǵın bolsa, usı qurallar arqalı dizbeklesken qospa terminlerge toqtap ótemiz. Degen menen, basqarıw usılı menen jasalǵan joqarı bilimlendiriwdegi qospa terminler shamalı. Mısalı: sabaqtan tıs jumıs, birgelikte islesiw, tájiriybe almasıw (tájiriybeni almasıw), pedagogikalıq tásir kórsetiw, aralıqtan oqıtıw, sırttan oqıw, tárbiya beriw (tárbiyanı beriw, tárbiyalaw), bilim beriw (bilimdi beriw, bilimlendiriw). Basqarıw usılındaǵı ayırım qospa terminler tabıs sepligi arqalı bir-birine baylanısıp, bunda tabıs sepligi kóbinese jasırın formada keledi. Basqarıw usılı termin jasawda jiyi qollanıлмағанı menen, az sanda bolsa da ushırasıwı bul usıldıń terminologiyada bar ekenligin bildiredi. Úyreniwler nátiyjesinde terminlerdiń derlik kópshiligi atawısh sózlerden, ásirese atlıqlardan jasalǵanın kóriwge boladı. Ásirese dara terminlerdiń kópshiligi atlıqlardan yaki atawısh feyillerden bolǵan. Al, qospa terminlerdiń quramında ǵana kelbetliklerdi, feyillerdi ushıratıw múmkin. Biraq feyillerdi terminlerdiń quramında ushıratıw qıyın. Kóbinese basqarıw usılında baylanısqaın qospa terminlerde ǵana feyillerdi ushıratıw múmkin. Bunı qospa terminlerdiń quram bóleklerin analizlew arqalı anıqlaw múmkin. Bunda qospa terminler atawısh sóz + feyil formasında keledi.

Qospa terminlerdiń kópshiligi dizbeklesip kelgende baǵınıńqılı baylanıstın jupkerlesiw usılı menen jasaladı. Jupkerlesiw usılı heshqanday qosımtalarsız, kómekshilersiz eki sózdiń dizbeklese baylanısıwı bolsa, bunday halatta kóbinese baǵınıńqı sóz kelbetlikten boladı. Mısalı: pedagogikalıq sheberlik, pedagogikalıq iskerlik, ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, studentlik dáwir, studentlik gúwalıq, shegaralıq qadaǵalaw, aralıq qadaǵalaw, juwmaqlawshı qadaǵalaw, ilimiy basshı, ilimiy másláhátshi, doktorlıq dissertaciya, teoriyalıq bilim, ilimiy maqala, ilimiy izleniwshı, pitkeriw qánigelik jumıs, óz betinshe jumıs, metodikalıq qollanba, jazba jumıs, oqıw qollanba, ilimiy bólim, tárbiyalıq saat hám t.b.

Jupkerlesiw usılı arqalı baylanısqa qospa terminlerdin derlik kópshiliginiń baǵınıńqı sınıarı kelbetlikten boladı. Yaǵnıy kelbetlik+atlıq hám kelbetlik+atlıq+atlıq formasında da kele beriwi múmkin.

Kelbetlik+atlıq: ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, studentlik dáwir, studentlik gúwalıq, shegaralıq qadaǵalaw, aralıq qadaǵalaw, juwmaqlawshı qadaǵalaw, ilimiy basshı, ilimiy másláhátshi, doktorlıq dissertaciya, teoriyalıq bilim hám t.b.

Kelbetlik+atlıq (atawısh feyil)+atlıq: ilimiy basshılıq jumıs, aralıq qadaǵalaw jumıs, shegaralıq qadaǵalaw jumıs, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumıs, doktorlıq dissertaciya jumıs hám t.b.

Bunday Jupkerlesiw usılı arqalı baylanısqa aǵzalarǵa iye qospa terminlerde birinshi aǵza ekinshi aǵanıń anıqlawshısı xızmetin atqarıp keledi. Bunı joqarıdaǵı joqarı bilimlendiriw terminlerinen keltirilgen mısallardan kórsek boladı.

Sóz dizbekleri kórinisindegi terminlerdin quramındaǵı aǵzalarınıń bir-biri menen baylanısında izafetlik usıl oǵada áhmiyetli hám jiyi ushırasadı. Bunda olar arasındaǵı grammatikalıq baylanıs iyelik sepligi hám tartım qosımtası arqalı iske asadı. Máselen: oqıw rejesi, sabaq kestesi, fakultet aynası, fakultet múyeshi, filologiya ilimleri doktorı, joqarı oqıw ornı, ilim doktorı, oqıw dástúri, tákirarlaw sabaǵı, kurs jumısı, referat jumısı, til bilimi bólimi, sabaq ótiw metodikası, oqıtıwdın usılları, studenttiń minnetlemesi, kurs jumısınıń maqseti, monitoring jumısı, qadaǵalaw jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı, topar sárdarı hám t.b qospa terminlerdin baǵınıńqı sınıarı iyelik sepliginde, al baǵındırıwshı sınıarı tartım jalǵawı menen keliwi izafetlik baylanıstın bar ekenligin dálilleydi. Bunda terminler arasında izafetlik baylanısta kóbinese iyelik sepligi jasırın formada kelgen biraq onıń bar ekenligin tartım jalǵawı arqalı bilip alsaq boladı.

Kóp aǵzalı qospa terminlerdin quramındaǵı aǵzaların baylanısında bir qospa terminde baǵınıńqı baylanıstın ayırım túrleriniń birgelikte qollanılǵanın kórsek boladı. Máselen, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, filologiya ilimleriniń doktorı, kredit modul sisteması, instituttın jámiyetlik jumısları, joqarı oqıw ornı qospa terminlerinde hám Jupkerlesiw usılın, hám izafetlik baylanıstın túrlerin birge qosarlasıp qollanılǵanın kórsek boladı.

Qaraqalpaq terminologiyası sistemasında solay etip, arawlı uǵım jeke sóz túrindegi atama arqalı da, sóz dizbegi túrindegi atamalar arqalı da ańlatıladı. Sóz dizbegi túrindegi bunday terminologiyalıq birliklerdi qurawshı aǵzalar baǵınıńqılı usıl menen grammatikalıq baylanısqa túsedı. Olardıń ayırım túrleri, aytayıq, Jupkerlesiw hám izafetlik usıllar qospa terminlerdin jeke aǵzaların bir atamaǵa biriktiriwde jedel xızmet atqaradı [2.129]. Demek, qospa terminler dizbeklesip keler eken, olardıń óz ara baylanısıp bir termindi ańlatıwında grammatikalıq baylanıslardıń xızmeti úlken. Olay

bolsa, grammatikalıq baylanıstın túrleri terminologiyada da óziniń atqaratuǵın wazıypalarına iye degen juwmaqqa keliwge boladı.

Qospa terminlerdiń dizbeklesip keliwi hám olardıń qanday usıllar menen dizbeklesiwın sóz etken bolsaq ta, ayırım qospa terminlerdiń juplasıp keliwin de itibardan shette qaldırmaw tiyis. Sońǵı zamanagóy pedagogikanıń kirip keliwi menen tilimizge túrlishe terminler de kirip kele basladı. Bular arasında defis (-) arqalı bólinip jazılatuǵın, biraq bir uǵımdı, bir túsinikti ańlatatuǵın terminlerdiń bar ekenligine kózimiz túsedı. Mısalı: ustaz-shákirt sisteması, tálim-tárbiya, ádep-ikramlılıq, jıllıq is-reje, kredit-modul sisteması, ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, izbe-izlilik principı, ilimiy-teoriyalıq konferenciya, ilimiy-ámeliy konferenciya, ilimiy-teoriyalıq kóz qaras, oqıw-metodikalıq kompleks, oqıw-materiallıq baza, professor-oqıtıwshı, ustaz-oqıtıwshı, student-jaslar, ilimiy-texnikalıq process, ilimiy is-reje, ilim-izertlew jumısları, ilim-izertlew metodları, ilim-izertlew metodı hám t.b. Bul mısallarda juplasqan sózlerdiń barlıǵı da bir-birine mánisi boyınsha jaqın sózler emes, yaki sinonim sózler emes. Al joqarı bilimlendiriw orınlarında birgelikte qollanılıp júrgen terminler. Juplasqan sózlerdiń ayırımları túpkilikli sózlerimiz bolsa, ayırımları sırttan kirgen terminler. Olardıń juplasıp qollanıwı ulıwma bir pútin terminniń payda bolıwına tiykar bolǵan. Mısalı: *Elektronlı bilimlendiriw ásiri oqıw orınlarınıń, **professor-oqıtıwshılardıń** hám studentlerdiń aldına qoyılatuǵın wazıypalarına qatar jańalıqlar kirgizdi.* [1. 4]. *Pedagogikalıq ilimler sisteması óziniń maqseti, tarawı hám **ilim-izertlew metodları** arqalı birlesken ayırım pedagogikalıq ilimler jıyındısınan quraladı.* [1. 33]. *Kópshilik oqıtıwshılarda bilimge qumarlılıq turaqlasadı, olar kóbinshe tábiyiy pánlerge qızıǵadı, **ilimiy-texnikalıq jańalıqlardıń** áhmiyetin tereń túsinedi.* [1. 72]. *Didaktika maǵlıwmat beriw hám oqıtıw teoriyası sıpatında, óz ishine adamlardı maǵlıwmatlı etiw, sonday-aq, onıń minez-qulqın, **ádep-ikramlılıq** sıpatların qalıplestiriwshi – tárbiya haqqındaǵı ilim, pedagogikanıń sostav bólimi sanaladı. Sebebi, didaktikada **tálim-tárbiya** teoriyasınıń maqsetleri, wazıypaları, mazmunı, nızamlılıqları, principiari islep shıǵıladı* [1. 106]. *Oqıtıwda **izbe-izlik principı** bolsa keyingi bólimlerdiń aldınǵı bólimlerden keyin úyreniliwiniń logikalıq tiykarlanganlıǵın, keyingi bilimlerdiń aldınǵı bilimlerden kelip shıǵıwın, oǵan negizleniwın kózde tutadı* [1. 127]. *Sonday-aq, oqıwdıń alıp barılatuǵın tili, oqıw ornınıń **tálim-tárbiyalıq, ilimiy-metodikalıq** hám **ilimiy-izertlew jumısları**da kórsetiledi.* [1. 457]. Bunday mısallar tilimizge kóplegen terminlerdiń joqarı bilimlendiriwde jiyi qollanılıp atırǵanın kórsetedi. Sonday-aq juplasıp qollanılgan qospa terminler arasında aldınnan bar bolǵan terminler hám jańadan kirip kelgen terminlerdiń bar ekenligin de ushıratıw múmkin. Sózlerdiń bul tárizde juplasıp qollanıwı, óz gezeginde tilimizdegi terminlerdiń, ásirese joqarı bilimlendiriw terminleriniń kún sayın bayıp atırǵanına derek beredi.

Qaraqalpaq tilindegi qospa terminlerge misallar jıynap otırıp, olardıń strukturasındaǵı ózgesheliklerge de ayrıqsha dıqqat bóliw orınlı. Yaǵnıy, qospa terminlerdi quramındaǵı aǵzalırdıń qatnasına qaray eki aǵzalı qospa terminler hám kóp aǵzalı qospa terminler dep bólip úyreniw orınlı. Atınan belgili bolıp turǵanınday eki aǵzalı qospa terminlerdiń quramı eki sózden ibarat bolıp keledi. Degen menen olar ulıwmalıq pútin bir múnige iye. Mısalı: pedagogikalıq sheberlik, pedagogikalıq iskerlik, ilimiy izlenis, ilimiy sapar, ilimiy xatker, kurs jumısı, doktorlıq dissertaciya, diplom jumısı hám t.b. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi eki aǵzalı juplasqan terminler de ushırasadı: tálim-tárbiya, ustaz-oqıtıwshı, professor-oqıtıwshı, ádep-ikramlılıq, aǵa-oqıtıwshı, is-reje, kredit-modul hám t.b. Bunday misallar, degen menen tilimizde júdá kóp emes. Solay bolsa da, joqarı bilimlendiriwde qollanılıp júrgen juplasqan eki aǵzalı terminler qatarına kiredi.

Al, qospa terminlerdiń ekinshi túri – bul kóp aǵzalı qospa terminler. Bunday terminlerdiń quramı úsh yaki onnan da kóp aǵzadan ibarat bolıwı múmkin. Mısalı: jıllıq is-reje, kredit-modul sisteması, ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, izbe-izlilik principi, ilimiy-teoriyalıq konferenciya, ilimiy-ámeliy konferenciya, ilimiy-teoriyalıq kóz qaras, oqıw-metodikalıq kompleks, oqıw-materiallıq baza, ilimiy-texnikalıq process, ilimiy is-reje, ilim-izertlew jumısları, ilim-izertlew metodları hám t.b. Kóp aǵzalı qospa terminler arasında dizbeklesip te, juplasıp ta keletuǵın qospa terminler ushırasadı. Ayrıqsha ózgesheligi kóp aǵzalı qospa termin hám dizbeklesip, hám juplasıp kelgen quram bóleklerden ibarat bolıwı múmkin. Joqarıdaǵı misallar da juplasıw hám dizbeklesiwden soń payda bolǵan qospa terminler.

Al, ayırım terminler tek dizbeklesiw arqalı da kóp aǵzalı qospa termindi payda etiwı múmkin: filologiya ilimleri doktorı, joqarı oqıw ornı, til bilimi bólimi, sabaq ótiw metodikası, pitkeriw qánigelik jumısı, shegaralıq qadaǵalaw jumısı, aralıq qadaǵalaw jumısı, juwmaqlawshı qadaǵalaw jumısı, filologiya ilimleriniń doktorı, óz betinshe jumıs hám t.b.

Qaraqalpaq terminologiyası sistemasında arnawlı uǵım jeke sóz túrindegi atama arqalı da, sóz dizbegi túrindegi atamalar arqalı da ańlatıladı. Sóz dizbegi túrindegi bunday terminologiyalıq birliklerdi qurawshı aǵzalar baǵınıńqılı usıl menen grammatikalıq baylanısqa túsedı. Olardıń ayırım túrleri, aytayıq, jupkerlesiw hám izafetlik usıllar qospa terminlerdiń jeke aǵzaların bir atamaǵa biriktiriwde jedel xızmet atqaradı. Joqarıda keltirilgen birqansha misallar usı pikirlerdiń dálili bola aladı. Joqarıda qospa terminlerdiń óz ara baylanısıw jolları hám olardıń túrleri, sonday-aq, quramı haqqında da sóz ettik.

Ádebiyatlar:

1. Pazilov A.K., Seytmuratov Q.S., Kurbaniyazova Z.K. Úzliksiz tálim pedagogikasi / Sabaqlıq / – Tashkent: «Yosh avlod matbaa», 2023.
2. Berdimuratov E.. Qaraqalpaq tili terminleri. Nókis, “Bilim” – 1999.
3. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинің сөз жасалыу системасы. – Нөкис: «Илим», 2019.